

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО НАУКИ ЗА ОБРАЗОВАНИЕТО И ИЗКУСТВАТА
КНИГА ПЕДАГОГИЧЕСКИ НАУКИ

Том 113

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF EDUCATIONAL STUDIES AND THE ARTS
BOOK OF EDUCATIONAL STUDIES
Volume 113

ВЛИЯНИЕ НА РОДИТЕЛСКИТЕ СТИЛОВЕ ВЪРХУ СТИЛА НА ПРИВЪРЗАНОСТ В ДЕТСТВОТО В КОНТЕКСТА НА КУЛТУРНИТЕ ОСОБЕНОСТИ

ДИАНА АНДОНОВА

*Катедра „Предучилищна и медийна педагогика“
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България*

Диана Андонова. ВЛИЯНИЕ НА РОДИТЕЛСКИТЕ СТИЛОВЕ ВЪРХУ СТИЛА НА ПРИВЪРЗАНОСТ В ДЕТСТВОТО В КОНТЕКСТА НА КУЛТУРНИТЕ ОСОБЕНОСТИ. Настоящата студия разглежда специфичните родителски модели на възпитание и родителските стилове като детерминанти за формирането на стила на привързаност в детството. Анализират се вариациите в родителското поведение, степента на отзивчивост и контрол, чувствителни или нечувствителни грижи при различните родителски стилове и взаимовръзката им със сигурната, тревожно-амбивалентната, тревожно-избягващата и дезорганизираната привързаност. Посочени са някои от дименсиите на културата, като определящи за моделите на поведение и когнитивно възприятие на родителите, възпитателните практики и родителски стилове в България. В заключение се установява реципрочно влияние на родителския стил и детския темперамент, т.е. взаимодействието „дете-родител“ определя както родителския стил, така и стила на привързаност. Установява се взаимозависимост между културните особености и родителския стил, както и между културните особености и стила на привързаност в детството.

Diana Andonova. Department of Preschool and Media Pedagogy, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria. INFLUENCE OF PARENTING STYLES ON ATTACHMENT STYLE IN CHILDHOOD IN THE CONTEXT OF CULTURAL PECULIARITIES. The study examines specific parenting upbringing patterns and parenting styles as determinants

of childhood attachment style formation. Variations in parenting behavior, the degree of responsiveness and control, sensitive or insensitive care across different parenting styles, and their relationship to secure, ambivalent, avoidant, and disorganized attachment are analyzed. Some of the dimensions of culture have been identified as defining the patterns of behavior and cognitive perception of parents, upbringing practices and parenting styles in Bulgaria. In conclusion, the reciprocal influence of parenting style and infant temperament is established, ie. the parent-child interaction defines both the parenting style and the attachment style. The interdependence between cultural characteristics and parenting style, as well as between cultural features and attachment style in childhood is established.

Keywords: Parenting style, attachment style, cultural dimensions, infant temperament, internal work model.

Привързаността в детството се формира в следствие на родителското поведение, степента на отзивчивост и наличието на чувствителни или нечувствителни грижи в първите години от живота на детето. В зависимост от средата, в която индивидът расте, се развива вътрешният работен модел – когнитивна рамка, която включва умствените представи за разбиране на света, себе си и другите. Редица социални, културни и демографски фактори оказват влияние както върху вариациите на човешко поведение и възпитателните модели в дадено общество, така и върху видовете привързаност в детството. Родителското поведение се влияе от моделите на когнитивно възприятие, които определят социалната среда; различните езикови конструкции; моделите на причинно-следствената връзка и логика; схемите на вземане на решения в рамките на социалната група; моделите на вътрешно мотивирана или принудителна отговорност и др. Някои изследвания доказват влиянието на културата относно родителските практики (Nair, Murgay, 2005) и родителския авторитет и семейните отношения в съответствие с културните или половите различия (Zhang, Fuligni, 2006). Понятията „родителски стил“ и „възпитателни модели“ обозначават модели на поведение (на първичния и вторичния обект на привързаност), като терминът родителски стил се използва в английските и американски академични публикации, а възпитателни модели – в руската литература.

Родителският авторитет зависи от социалния контекст, социалните класи и култури. Културата може да повлияе на майчината и бащината роля и контрола. В съвременните условия на глобалното социокултурно пространство влиянието на специфичните национални особености и на културната идентичност върху възпитанието се променя динамично. Според Баумринд ключовата задача на родителя е да социализира детето, като се приспособява спрямо изискванията на околните и същевременно поддържа чувство за личен интегритет. В предишни изследвания на автора се стига до заключението,

че регионът, културата, образованието и социално-икономическият статус на личността детерминират нейния родителски стил.

Целта на настоящата студия е да установи конкретните форми на родителско поведение при различните родителски стилове, които влияят върху формирането на стила на привързаност в детството и влиянието на някои от основните културни особености както върху доминиращите родителски стилове у нас, така и върху стиловете на привързаност в детството. Анализират се концептуалните модели на възпитание по дефинициите на Баумринд и Рьошлин, Вери, Кон, Бронфербренер и др.; теорията за привързаността на Боулби, стиловете на привързаност в детството, дефинирани от Ейнсурт, Мейн и Соломон; измеренията на културата на Хофстеде; теорията на екологичните системи на Бронфербренер и др.

ТЕОРИЯ ЗА ПРИВЪРЗАНОСТТА, СТИЛОВЕ НА ПРИВЪРЗАНОСТ И ВЛИЯНИЕ НА РОДИТЕЛСКОТО ПОВЕДЕНИЕ

Основоположникът на теорията за привързаността Дж. Боулби твърди, че привързаността в детството се определя от ранните преживявания на чувствителни или нечувствителни грижи, които изграждат себепознаването и интерпретативните филтри на индивида, чрез които се определят бъдещите взаимоотношения и социалният опит (Bowlby, 1982). Той разработва концепцията за „вътрешен работен модел“ (от англ. *Internal work model*) – рамка за предсказуеми формулировки на теорията за привързаността. Индивидите със *сигурни работни модели* (от англ. *Secure working models*) са отворени към търсене и получаване на необходимата им подкрепа и обратното, тези с *несигурни работни модели* се отнасят с недоверие или несигурност към другите, вероятно, за да запазят независимостта си, която може да бъде възпрепятствана от тази подкрепа (Rholes, Simpson, Stevens, 1998). Вътрешният модел се изгражда до 3-годишна възраст и формира разбиране за света и бъдещите взаимодействия с другите, превръща се в част от личността на детето. Според Боулби главната фигура на привързаността, човекът, който полага основните грижи за детето (от англ. *caregiver*; *care* – грижа и *give* – давам), действа като прототип за бъдещи взаимоотношения чрез вътрешния работен модел. Категоризирани от Д. Баумринд (Baumrind, 1966) три родителски стила, репрезентирани типове родителско поведение според степента на родителски изисквания (от англ. *demandingness*) и отстъпчивост (от англ. *responsiveness* или *supportiveness* – подкрепа, съдействие; *warmth* – топлина) са: *либерален* (отстъпчив), *авторитарен*, *авторитетен*. По-късно Макоби и Мартин (Maccoby, Martin, 1983) добавят и четвъртия тип – *отхвърлящ* (безучастен, незаинтересован). Родителската отзивчивост (или съдействие) се отнася до степента, в която родителите преднамерено насърчават индивидуалността,

саморегулирането и самоутвърждаването на детето, бъдейки синхронизирани, подкрепящи и приемащи конкретните му потребности и изисквания (Baumrind, 1989). В контекста на теорията за привързаността, отзивчивостта се свързва с изграждането на сигурни работни модели. Чувствителността, приемането и емоционалната достъпност на родителите са положително свързани със сигурната привързаност на детето. Психоаналитичните теории на Клайн (Klein, 1952), Уиникът (Winnicott, 1965), Ериксън (Erikson, E., 1950) и Бион (Bion, 1962) поставят хипотезата, че добре интегрирано дете е това, за което привързаността към родителската фигура (обикновено майката) е създадена на базата на подкрепяща или съдържателна среда, която осигурява възможност и време на бебето да изгради и приеме усещането, че е отделен индивид от основната фигура на привързаност.

М. Ейнсуърт (Ainsworth, Bell, Stayton 1971) предоставя първите емпирични доказателства за теорията на привързаността на Боулби. Чрез експеримента за оценка на привързаността „Непознатата ситуация“, Ейнсуърт и нейният екип категоризират 3 типа на привързаност (Ainsworth, et al., 1978). Процедурата има огромно влияние върху психологията на развитието и е най-използваният диагностичен метод за оценка на индивидуалните различия. Терминът „стил“ на привързаност се среща в литературата и като „вид“ или „тип“ привързаност. Стилете на привързаност са:

- *Тип А – тревожно-избягваща или ненадеждно-избягваща привързаност.* Тези деца не се ориентират към майката (фигурата си на привързаност), докато изследват околната среда. Те са много независими от основния обект на привързаност, както физически, така и емоционално (Behrens, Hesse, Main, 2007). Не търсят контакт с майката, когато са в затруднено положение. Децата с привързаност тип А вероятно имат родител, който е безчувствен и отхвърля техните нужди (Ainsworth, 1979). Фигурата на привързаността не предоставя помощ по време на трудни задачи (Stevenson-Hinde, Verschueren, 2002) и често не е на разположение по време на емоционален дистрес /distress – беда, нещастие, нужда/.
- *Тип В – сигурна, надеждна привързаност.* Децата с този тип привързаност са най-високият процент при изследванията на Ейнсуърт, както и при провеждане на съвременните процедури „Непознатата ситуация“ в световен мащаб. Майките, които са силно привързани към новороденото са внимателни и чувствителни към неговите потребности. В общуването с него те често използват средствата на емоционалната експресия. В тези случаи детето се чувства комфортно и сигурно и е силно привързано към майката (обгрижващия го родител). Сигурно привързаните деца се чувстват уверени, че фигурата на привързаността ще бъде на разположение, за да отговори на техните нужди. Те използват фигурата на привързаността като „сигурна база“ за изследване на околната среда

и я търсят в ситуации на дистрес („сигурно убежище“) (Main, Cassidy, 1988). Според Боулби индивид, който е със сигурна привързаност, „вероятно ще притежава представа за обекта на привързаност като достъпен, отзивчив и помагач“ (Bowlby, 1980: 242). Ейнсуърт констатира, че сигурна привързаност се формира, когато майката е в състояние правилно да разчита поведенческите и емоционални сигнали, да разбира нуждите на привързаност и да адресира тези нужди своевременно и ефективно.

- *Тип С – тревожно-амбивалентна, резистентна или двойствена привързаност.* Тези деца възприемат амбивалентен поведенчески стил спрямо основния обект на привързаност. Детето обикновено проявява зависимо и прилепчиво поведение, но отхвърля фигурата на привързаността, когато участва във взаимодействие. Детето не успява да развие чувство за сигурност спрямо майката. Проявява затруднения при отдалечаването от фигурата на привързаността, за да изследва нова среда. Когато са в дистрес, децата с тревожно-амбивалентна привързаност са трудни за успокояване и не се утешават от взаимодействие с основния обект на привързаност. Тази привързаност е резултат от непредвидимост в присъствието и отзивчивостта на майката. Нейното поведение се характеризира с липса на постоянна отзивчивост спрямо нуждите на детето.
- *Тип D – дезорганизирана/дезориентирана привързаност.* Този стил на привързаност е добавен по-късно от Мейн и Соломон (Main, Solomon, 1986). Среща се при 5–10% от децата и е приет за патологичен. Според Мейн и Соломон (Main, Solomon, 1986) този стил на привързаност се дължи на непоследователно поведение от страна на родителите. Объркването идва от факта, че детето се чувства едновременно успокоено и уплашено в присъствието на основния обект на привързаност. Тази категория се характеризира със загуба на кохерентност. Смята се, че този стил на привързаност се наблюдава предимно при деца от приемни семейства и осиновени деца (Solomon, George, 2011).

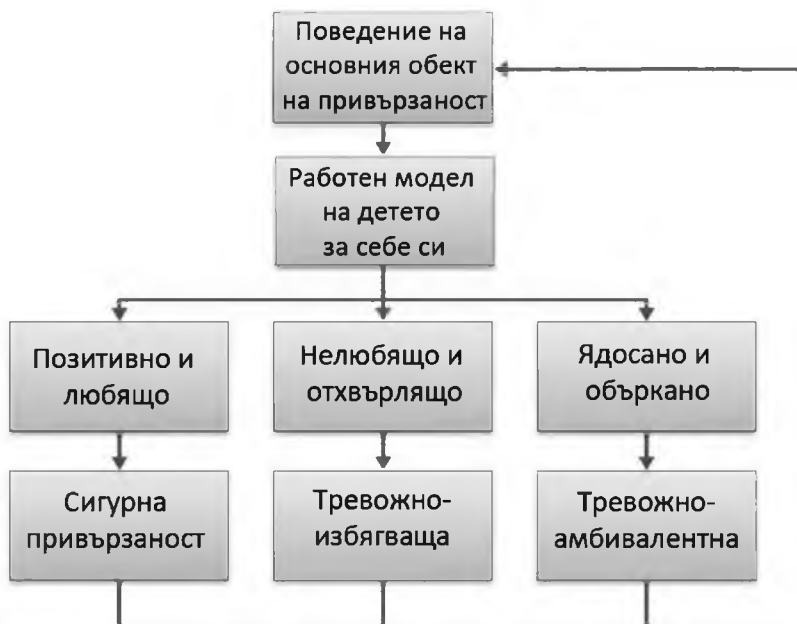
Стильт на привързаност в детството е особено важен за прогнозиране и планиране продължителността и вида на адаптацията при постъпване в предучилищните образователни институции.

Ейнсуърт (Ainsworth, et al., 1978) създава „хипотеза за чувствителност на основния обект на привързаност“ (англ. *caregiver sensitivity hypothesis*) като обяснение за различни типове привързаности. Хипотезата твърди, че стильт на привързаност на детето зависи от поведението, което майката (основният обект на привързаност) показва към тях. „Чувствителните“ майки отговарят на нуждите на детето и реагират правилно на настроенията и чувствата му. Тези майки са по-склонни да имат деца със сигурна привързаност. Майките, които са по-малко чувствителни към детето си, например тези, които реагират

неправилно на нуждите на детето или които са нетърпеливи или игнорират детето, вероятно имат несигурно привързани деца. Бебе със сигурна привързаност е получило чувствителна и отзивчива първична грижа. Несигурните тревожно-амбивалентни бебета са получили непостоянна първична грижа. Понякога потребностите на детето са задоволяването, а понякога са игнорирани от майката/бащата. Сигурно привързаните деца развиват положителен работен модел за себе си и имат ментални представи за другите като подкрепящи и помагачи, а на себе си гледат като на достойни за уважение (Jacobsen, Hoffman, 1997). Децата с несигурна тревожно-избягваща привързаност се свързват с наличието на майка, която не откликва на нуждите им, с нечувствителна първична грижа. Детето вярва, че комуникирането на нуждите му няма въздействие върху майката. Децата с тревожно-избягваща привързаност смятат себе си за недостойни и неприемливи, поради отхвърлящ родител, полагащ първичните грижи. (Larose, Bernier, 2001). Тревожно-амбивалентната привързаност е характерна за деца, които имат отрицателна представа за себе си и преувеличават емоционалните си реакции като начин да спечелят внимание (Kobak et al., 1993). Съответно, несигурните стилове на привързаност са свързани с повишен риск от социални и емоционални поведенчески проблеми чрез вътрешния работен модел.

Кон (Cohn, et al., 1992) и неговият екип изследват влиянието на вътрешните работни модели от детството на родителите върху родителския стил. Те предполагат, че *несигурни работни модели на родителите* са фактор за по-ниска родителска компетентност. В изследване, обхващащо 27 семейства и техните деца в предучилищна възраст, се анализират диадичните връзки майка-дете и баща-дете. Родителите, класифицирани с несигурни работни модели, демонстрират по-малко топлота и по-малко структурирани взаимодействия с техните деца в сравнение с родителите, класифицирани със сигурни работни модели. От друга страна, децата на несигурни родители проявяват по-малко топлота към родителите си в сравнение с децата на родители със сигурни модели.

Ейнсуърт описва видовете родителско поведение, определящи стила на привързаност в детството. Децата със сигурна привързаност се радват на любящо и позитивно отношение, децата с тревожно-избягваща привързаност получават нелюбящо и отхвърлящо отношение и децата с тревожно-амбивалентна привързаност срещат ядосано и объркано поведение от страна на родителите.

Фиг. 1. Влияние на родителското поведение върху работния модел на детето за себе си и стила на привързаност според Боулби

Изследователите на детската привързаност използват редуccionистки подход – не само чувствителността на майката е определяща за стила на привързаност, а и детският темперамент. Отчита се реципрочното взаимодействие родител – дете. Кейган (Kagan, et al., 1984) предлага алтернативна теория, която предполага, че темпераментът на детето всъщност е това, което води до различните типове привързаност. Децата с различен вроден темперамент ще имат различни видове привързаност. Тази теория се подкрепя от изследвания на Фокс (Fox, 1989), които откриват, че бебетата с „лесен“ темперамент (тези, които се хранят и спят редовно и приемат с лекота нови преживявания) вероятно ще развият сигурен стил на привързаност. Бебетата, които трудно се приспособяват към нови преживявания, са склонни да развият тревожно-избягваща привързаност. Бебетата с „труден“ темперамент (тези, които се хранят и спят нередовно и отхвърлят нови преживявания) вероятно ще имат тревожно-амбивалентна привързаност. Открива се вероятна връзка между несигурната привързаност и инхибирания¹ детски темперамент за взаимодействието с родителя – родителското поведение е повлияно от детския темперамент и способства за привързаност тип C (Hwang, Broberg, 1991). Белски

¹ От англ. *Inhibited* – неспособност за спокойно и естествено действие, поради умствена съдържаност и стеснителност.

и Ровин (Belsky, Rovine 1987) обяснят различните видове привързаност с теорията на взаимодействията. Това е най-пълното обяснение за формирането на различните видове привързаност в детството. Според теорията привързаността е резултат от комбинация от фактори – вродения темперамент на детето и чувствителността на фигурата на привързаност към неговите нужди и начина ѝ на реагиране към сигналите на бебето. „Трудното“ дете се нуждае от родител, който да бъде чувствителен и търпелив. Ето защо някои изследователи разглеждат темперамента на детето и родителите като фактор, определящ различните родителски стилове. Кочанска (Kochanska, 1997) изследва детския темперамент като модератор на родителския стил за развитието на детското съзнание. При деца, реагиращи с видими признаци на тревога или безпокойство спрямо потенциални вредни действия на родителите (страхливи деца), родителите използват „фина, нежна дисциплина, неподчертана власт и вместо да извлекат полза от вътрешния дискомфорт (на детето), се налага целенасочено да го насърчат“ (Kochanska, 1997: 64).

РОДИТЕЛСКИ СТИЛОВЕ И КОНЦЕПТУАЛНИ МОДЕЛИ НА СЕМЕЙНО ВЪЗПИТАНИЕ

Бе посочено, че концептуализираните от Баумринд, Макоби и Мартин родителски стилове са либерален, авторитарен, авторитетен и отхвърлящ. Р. Пенев (Пенев, 2013: 57) описва връзката между ориентациите и проявите на родителите и резултатите (проекцията) върху детето според стиловете и разновидностите на родителско поведение изведени от Д. Баумринд.

Авторитарен: обезпечаване на абсолютно послушание; установяване на жестока дисциплина; наказания; игнориране мнението на детето. Поради ниската степен на отзивчивост авторитарните родители са студени, дистанцирани и отхвърлящи. Този родителски стил се свързва с несигурната тревожно-избягваща привързаност, а в някои случаи и с тревожно-амбивалентната или с дезорганизираната. Авторитарните родители са силно взискателни и ръководещи, но не са отзивчиви. Те „изискват подчинение, свързано със статута си и очакват нарежданията им да се спазват без обяснения“ (Baumrind, 1991: 62). Авторитарните родители могат да бъдат разделени на два типа: неавторитарно-ръководещи, които са командващи, но не натрапчиви или автократични в използването на власт; и авторитарно-ръководещи, които са силно натрапчиви и намесващи се (Baumrind, 1991: 62). Децата със сигурна привързаност развиват по-висока самооценка, самочувствие и самоувереност в юношеска и зряла възраст. Склонни са да бъдат по-самостоятелни, демонстрират по-високи резултати в училище, имат успешни взаимоотношения и по-нисък процент от тях страдат от депресия и безпокойство. Тези показатели са характерни за възпитателните резултати върху децата на родители с авторитетен родителски стил.

- *Резултат върху децата:* Зависимост, слаба ориентация към постижения, ниска социална отговорност (Пенев, 2013: 57).
- *Резултат върху стила на привързаност:* несигурна привързаност, която в зависимост от диадичните връзки и допълнителните фактори може да бъде както тревожно-избягваща, породена от ниската степен на отзивчивост и високата степен на отхвърляне, така и тревожно-амбивалентна, породена от неконстантните чувствителни грижи от страна на фигурата на привързаност и усещането за зависимост, слабост и несигурност у детето. В по-редки случаи заплашителното и строго поведение се свързва с наличието на дезорганизирана привързаност – детето се чувства утешено и същевременно изплашено от родителя.

Авторитетен: съобразяване с индивидуалността на детето; личностно развитие на детето; съвместно изработване на правилата; пълноценно общуване. Авторитетните родители са изискващи, но и отстъпчиви. Те наблюдават и предават ясни стандарти за поведението на децата си, настоятелни са, но не натрапчиви и ограничаващи. Техните дисциплинарни методи са подкрепящи, а не наказателни (Baumrind, 1991: 62). Съществуват два варианта на авторитетния родителски стил: авторитетен-конформен и авторитетен-нонконформен. При конформния стил и двамата родители изискват спазване на правилата и не изразяват външна подкрепа, но поощряват независимостта, индивидуалността и емоционалното израстване (разлика с авторитарния стил). Авторитетно-нонконформният се различава от авторитетно-конформния стил по това, че единият от родителите е изключително вискателен, другият не толкова; бащата приема детето, проявява отзивчивост към него и поощрява стремежа му към собствено мислене и мнение.

- *Резултат върху децата* – по-социално отговорни са, ориентирани към високи социални постижения, по-дружелюбни. Възможно е децата на нонконформния тип родители да проявяват враждебност към връстниците и неуважение към възрастните.
- *Резултат върху стила на привързаност:* сигурна привързаност, с вариации при нонконформния и конформния стил.

Либерален: удовлетворяване на желанията, обезпечаване на всичко необходимо; пълно приемане на детето и своеволията му; липса на наказания и изисквания за социално приемливо поведение. Либералните (отстъпчиви/отзивчиви/разрешаващи) родители са „по-отстъпчиви, отколкото вискателни. Те са нетрадиционни и снизходителни, не изискват зряло поведение от страна на детето, „позволяват значителна саморегулация и избягват конфронтация.“ (Baumrind, 1991: 62). Осигуряват небрежна и непоследователна обратна връзка и изискват малко от детето (Feldman, 2008). Отново се срещат два вида:

- Нонконформизъм (между либерален и авторитетен) – двамата родители (в краен случай само единият) са невискателни, но изискват съблюда-

ване на семейните правила; поощряват независимостта и индивидуалността; стремят се да не игнорират детето. Бащата не е авторитарен; старее се да поощрява съмненията на детето в авторитети.

- Конформизъм (снизходителен стил) – и двамата родители не очакват от детето спазване на правилата. В краен случай единият от тях приема пасивно детето; не го отхвърля; одобрява инфантилното му поведение; не очаква участие на детето в семейните задължения; не проявява директност (не въздейства върху детето) (Пенев, 2013: 57).
- *Резултати върху децата:* По-ниска социална отговорност в сравнение с децата на авторитетни родители. По-целестремени от децата на авторитарните родители. При момичетата няма недостиг на социална отговорност, но са по-зависими от децата на авторитетните родители. Децата на неконформистите са по-ориентирани към постижения и по-независими от тези на родителите със снизходителен стил.
- *Резултат върху стила на привързаност:* сигурна или несигурна тревожно-амбивалентна привързаност, породена от непостоянното, небрежното и непоследователно отношение на родителите.

Отхвърляне (пренебрежение) – и двамата родители: не поощряват независимостта и индивидуалността; напълно игнорират детето; не се поставят правила и ограничения; не се интересуват от живота на детето и не общуват с него; не осигуряват среда за развитие. Поне единият от родителите напълно отхвърля детето. Безучастните (отхвърлящи/пренебрежителни) родители са невзискателни и неотзивчиви. В екстремни случаи, този родителски стил може да обхване и двата вида родители: отхвърлящо-пренебрегващи или пренебрегващи родители, въпреки че повечето родители от този тип попадат в рамките на нормалното (Baumrind, 1991: 62).

- *Резултат върху децата* – липса на ориентация към постижения; стремеж към себедоказване чрез асоциални прояви. Затвореност, фрустрация или агресивно поведение. Склонност към съпротива, индивидуализъм, лесна внушаемост (Пенев, 2013).
- *Резултат върху стила на привързаност:* несигурна тревожно-избягваща привързаност. Основната фигура на привързаност не осигурява чувствителни грижи и подкрепа и детето не я търси за утеха и сигурност.

В процедурата „Непознатата ситуация“ на Ейнсуърт *най-голям процент са децата със сигурна привързаност*. Тя се среща при деца с родители, принадлежащи към всички родителски стилове, но се наблюдава тенденцията, посочена в резултатите върху стила на привързаност.

Освен горепосочените „чисти“ стилове на родителство, се наблюдават и „смесени“ стилове. В литературата се разглежда майчински родителски стил, бащински родителски стил и общ стил на родителство (стилтът на двамата родители) в зависимост от поведението на родителите. Възпитателните резулта-

ти върху развитието на детето, в зависимост от родителския стил, в литературата се разглеждат като последици от влиянието на „чистия“ родителски стил, но в голяма степен родителските стилове са от смесен вид. Смесеният родителски стил варира в зависимост от връзката му с променливите отзивчивост и възискателност. Тъй като родителският стил е типология, а не линейна комбинация от отзивчивост и възискателност, всеки родителски стил е различен и по-обширен от сбора на съставните му части (Baumrind, 1991: 62). Наличието на майчински и бащински родителски стил, които не принадлежат към един и същи тип, има своето съответствие и в изследванията на теорията на привързаността. Майн и Уестън (Main, Weston, 1981) установяват, че децата могат да имат различни видове привързаност към различни хора (напр. сигурна привързаност към майката, но несигурна към бащата), демонстрирайки, че моделите на привързаност са индивидуални, а не универсални характеристики на всички взаимоотношения. М. Рутър (Rutter, 1981) твърди, че бебетата и малките деца проявяват поведение на привързаност към повече лица, различни от майките, без специфично поведение на привързаност, изрично към майките. М. Ламп, Хуанг, Гроди и Фроди (Lamb, et al., 1982) установяват, че бебетата и малките деца имат различна привързаност към различни хора (различни привързаности за различни цели, като нито една привързаност не е по-важна от друга), като баби и дядовци, братя и сестри, която изпълнява различни функции, например бащата е за игра, майката за утеха и т.н.

Исаев и В.Е. Каган обобщават следните модели на възпитание: *Рестриктивен* (ограничаващ) – стремеж чрез възпитание да се контролира напълно социализацията на детето. „Характерен е за страни с доминираща католическа, източно-православна, ислямска или будистка култура, в това число и България“ (Иванов, 1998: 90); *Пермисивен* (разрешаващ), който се явява контрапоза на класическия рестриктивен модел и е характерен за страните в Западна и Северозападна Европа. *Медиален* (медианен, срединен) – „... позволяващ диалог, уважаващ възгледите на детето и на възрастните и съчетаване на свободен избор и лична отговорност.“ Този модел се определя като перспективен за България.“ (Иванов, 1998: 91).

Известни са няколко подхода при разглеждането на моделите на възпитание: концепция за бидименсионалните психо-социални модели (в това число е методиката на Баумринд); концепция за структурните модели и концепция за интеракционистките модели. Разглеждаме описанието на И. Иванов (Иванов, 1998). Първата концепция за бидименсионалните психо-социални модели се базира на подхода на Ролинс и Томас (Rollins, Thomas, 1979), Маккоби (Maccoby, 1980), Пуртиос и Десме (Pourtois, Desmet, 1989) и разгръща две основни измервания на родителско въздействие „*разрешение – принуда*“. Зьоненс и Бейерс (Soenens, Beyers, 2012) разглеждат диадата в контекста на крос-културните изследвания на родителския контрол и автономност.

Основните индикатори на тази дименсия са принудата, заповедите и ограниченията, които се налагат от родителите на децата; отговорностите, които се предават на тях; строгостта, с която се налагат нормите; маниерите, чрез които детският живот се свързва с родителската власт.

Теорията за привързаността се свързва с възпитателните представи на родителя относно стремежите да не се разглежи бебето или малкото дете, които водят след себе си ниска степен на отзивчивост и нечувствителни грижи. Второто измерение на родителско въздействие е *любов – враждебност*. (Иванов, 1998: 71). Тази полярност е свързана с наличието на любящо поведение и чувствителни грижи към детето и неговите нужди и желания.

Фиг. 2. Типология на Ролинс и Томас, Маккоби, Пуртинос и Десме

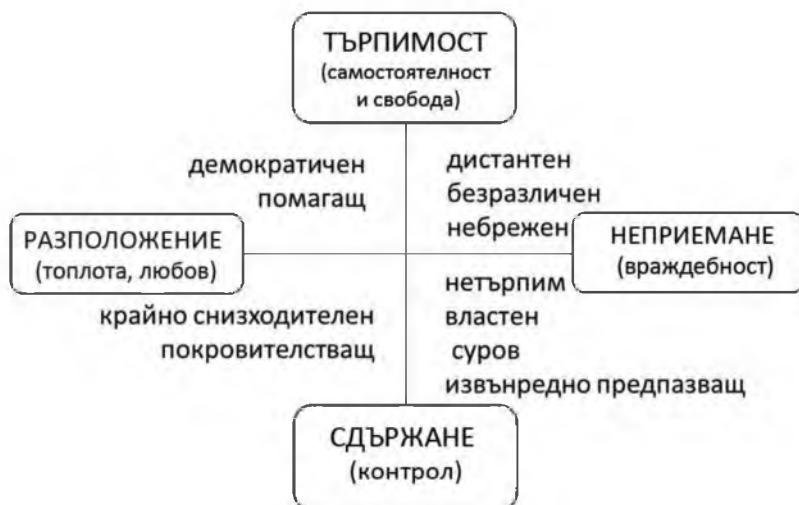
Подходът на Баумринд и Рьошлин и е организиран в две основни направления: *авторитаризъм и либерализъм, любов и враждебност* – две основни измерения на родителското въздействие (Иванов, 1998). Подобна е концепцията на А. Вери, който разглежда биполярността авторитаризъм – либерализъм като определяща специфичния климат, в който детето расте. Той разглежда опозициите свобода – автономност.

Фиг. 3. Типология на Баумринд и Рьошлин

Типологията на Шефер, описана от Иванов (Иванов, 1998), разглежда поведението на родителите по два важни признака: *неприемане* *разположение* и *търпимост-сдържане*. Оттам Шефер извежда няколко родителски стила:

1. Модел „*разположение (топлота, любов)*“ – родителите се фокусират върху положителното: смятат, че децата им притежават много положителни качества, радват се на общуването с тях, приемат ги такива, каквито са.
2. Модел „*сдържане (контрол)*“ – строги родители, които предписват на децата си множество забрани, държат ги в непрекъснат контрол, установяват задължителни норми на поведение. Децата се наказват рядко и не много строго. Детето обикновено се подчинява и не дава повод за наказание.
3. Модел „*снизходителност*“ – родителите правят малко забележки на несдържаните деца, не се забраняват шумните игри, малко ги е грижа за чистотата и послушанието, неограничена свобода в игрите и естественото проявление на агресивността.

Фиг. 4. Типология на Шефер

Според типологията на Шефер родителите също са няколко типа:

1. *Приемащи родители* – обичат децата си, сърдечни и възнаграждаващи са.
 - *Резултат от възпитанието* – децата са с приятелско настроение; мислят за другите; сътруднически са, но и несамостоятелни; тревожни със силно развита чувство за вина.
 - *Резултат върху стила на привързаност* – децата са със сигурен стил на привързаност.
2. *Отхвърлящи родители* – критични и враждебни.
 - *Резултат от възпитанието* – децата са с негативно поведение; агресивни; невротични; шизофренични; с лоша успеваемост.
 - *Резултат върху стила на привързаност* – децата са с тревожно-избягваща привързаност.
3. *Ограничаващи родители*
 - *Резултат от възпитанието* – децата са враждебни, носещи неприятности извън къщи, с противообществени прояви.
 - *Резултат върху стила на привързаност* – децата са с тревожно-избягваща или тревожно-амбивалентна привързаност.
4. *Толерантните родители*
 - *Резултат от възпитанието* – децата са буйни, неконтролирани, носещи неприятности в къщи.
 - *Резултат върху стила на привързаност* – децата са със сигурна привързаност.
5. *Родители тип „демократичен надзор“* – най-положителният вариант на родителско отношение към децата. Изразява се в спазването на два принципа:

детето дава приноса си при обсъждане на засягащите го въпроси и само взема решение, което се одобрява от родителите; очертаване на приемливите граници на решенията от родителите.

- *Резултат върху стила на привързаност* – децата са със сигурна привързаност.

Втората концепция при разглеждане на семейното възпитание е за *структурните модели*. Тя прави връзка между възпитателния стил и мястото на семейството в социалната среда – социалната класа на родителите, нивото на образование, професията и т.н., като основни детерминанти на възпитателните и образователните идеали, ценности и цели в семейството. Тази концепция включва влиянието на културните, социалните фактори. Според изследванията на привържениците на тази теория (Кон, Бронфенбренер, Хес, Гекас, Най, Кук-Гъмперц, Баумринд, Бернщейн, Хендерсън, Келерхалс, Валенте) родителите от буржоазна среда си поставят цели, свързани с възпитаването на самоконтрол, умение за самоуправление, независимост, творчество и амбиция в детето си, а родителите от по-низшите класи (от работнически и селски произход) акцентират предимно върху реда, чистотата, уважението, послушанието, умението да се избягват проблемите, но не и върху автономията. Родителите от висшата среда отдават по-голямо значение на намерението, докато родителите от нисшата са по-чувствителни към постъпките на децата си (Иванов, 1998: 74). В контекста на съвременните изследвания тези заключения важат за нивото на финансово благополучие на родителите, степен на завършено образование, големина на населеното място по местораждане и местожителство, социално обкръжение, етническа и национална принадлежност. Подобно на Бронфенбренер, основоположника на Теорията на екологичните системи, Н. Бернщейн достига до извода, че начинът на живот определя поведенческите модели на родителите в семейството. Той се отразява на комуникацията, а оттам и на ролите на бащата, майката и детето. Неговите изследвания върху езика, на който се води възпитателната работа в семействата от различните класи, (+) посочват два типа комуникация в семейството: “издигнат” и “принизен”, с доминиране на “Аз” и “Ние”, като квинтесенция на индивидуалното или колективно начало (Иванов, 1998: 75). “Буржоазната класа” се свързва с индивидуалистичното мислене, а колективистичното е характерно за “работническата класа”.

Третата концепция при разглеждане на семейното възпитание е за *интеракционистките модели*. Тя тълкува семейното възпитание в контекста на междуличностните взаимоотношения, както посочва и самото наименование (от англ. *interaction* – взаимодействие). Социалната психология изучава взаимодействието в семейната среда в зависимост от наличието на *хармония, организация или дезорганизация*.

Акцентиращ се върху динамичния семеен образец – родители и деца влизат в взаимоотношения, още преди детето да проговори, поради което този подход е пряко свързан с формиране на стила на привързаност. Той разглежда взаимоотношенията като реципрочни и развиващи взаимните очаквания. Прави се връзка между възпитателния стил на семейството и взаимоотношенията на съпрузите (Иванов, 1998: 75).

Бронфенбренер и Левис развиват тезата за реципрочност и двупосочност на отношенията при систематичната социализация. Семейството е разглеждано като система от диадични взаимоотношения, като всяко от тях влияе на останалите. В този смисъл Бронфенбренер формулира термина “вторичен ефект” – например взаимоотношенията с децата имат вторичен ефект върху отношенията „баща – майка“ (Иванов, 1998: 76).

Трета тенденция при интеракционистките изследвания на семейството се свързва с теорията на екологичните системи на Бронфенбренер.

Проучване на Еман, Фадел и Абдел (Eman, Fadel, Abdel, 2017) в колективистично общество показва, че несигурната привързаност се свързва с авторитетен стил на родителство, модел ориентиран към контрола и модел комбиниращ авторитетен, авторитарен и либерален родителски стил в едно. Тревожно-избягващата привързаност се свързва с родителско поведение, ориентирано към контрола. Асгари и екип (Asgari, et al., 2011) изследват 508 юноши за установяване на връзката между родителския стил, стила на привързаност и саморегулацията и установяват, че авторитарният и отхвърлящият родителски стил имат най-негативни ефекти както върху привързаността, така и върху саморегулацията.

Таблица 1. Стил на привързаност в зависимост от родителския стил

Стил на привързаност	Поведение на детето	Родителски стил	Поведение на родителя
сигурен	• При раздяла с обекта на привързаност (накратко майката) е в състояние на дистрес; • Проявява положителни емоции при завръщане на майката; • Търси утеха от майката, когато е уплашено.	Авторитетен Либерален	реагира бързо и адекватно на нуждите на детето
избягващ (несигурен, тревожно-избягващ)	• Не се наблюдава дистрес при напускане на майката; • Не отчита завръщането на майката; • Не търси контакт с майката.	Отхвърлящ Авторитарен	игнориращо, неоткликващо, нереагиращо

амбивалентен (несигурен, тревожно-амбивалентен)	• При раздяла с майката е в състояние на дистрес; • Не се утешава при нейното завръщане.	Либерален Авторитарен	откликва на детските нужди непостоянно и ненадеждно
дезорганизиран	• Няма поведение на привързаност; • Често изглежда обезпокоено, объркано или зашеметено в присъствие на майката.	Авторитарен	обидно или немарливо, отговаря по плашещ или заплашителен начин

ВЛИЯНИЕ НА КУЛТУРНИТЕ ОСОБЕНОСТИ ВЪРХУ РОДИТЕЛСКИЯ СТИЛ, ДЕТСКОТО РАЗВИТИЕ И ПРИВЪРЗАНОСТТА

Според теорията на екологичните системи на психолога Ю. Бронфенбренер, децата са повлияни от културата чрез вярванията, традициите и обичаите, които техните родители приемат от структури в мезосистемата (взаимовръзките между компонентите на непосредствената среда: семейството и детска градина; семейство и връстници; семейство и съседи) и екосистемата (връзките между външна обкръжаваща среда и индивида, която засяга развитието на детето индиректно). Тези структури определят възпитателните идеали и цели и предават културните ценности от едно поколение на друго. Културно обусловените нагласи и вярвания имат съществено влияние върху всички системи на Бронфенбренер.

Моделите на възпитание в рамките на една култура детерминират общоприетите възпитателни норми. Те включват утвърдените във времето стилове в отглеждането на децата и очакванията за полаганите грижи от страна на родителите, отговарящи на нуждите на детето в първите месеци и години на живота му. В този смисъл те се свързват с предпоставките за формиране на стила на привързаност в детството. Моделите на възпитание и отглеждане са опосредствани от създаването на необходимите условия за оцеляване на потомството и осигуряване на развитието както на детето, така и на социалната група и култура. Възпитателните модели и практики в отглеждането на децата, характерни за една култура и нация, се спазват от някои нейни членове и не са валидни за други. Съществуват вариации в условията, в които расте едно дете и във вярванията, нагласата, ценностите и знанията на родителите. Докато в едни култури, каквато е японската, майките не се отделят от бебето и малкото дете, то в други, каквато е американската, децата са отделени в самостоятелна стая от най-ранна възраст. В предишни изследвания на автора е анализирана процедурата „Непознатата ситуация“, изпробвана в различни културни условия, с цел да се установи дали моделите на привързаност са универсални или

са обект на културни влияния. Разгледани са изследвания, целящи да установят както тенденциите в стила на привързаност в рамките на една нация, така и межкултурните различия на базата на сходства и различия.

Възпитателните практики и взаимоотношенията с детето се моделират от икономическите и културни ресурси на родителите – образование, социокултурно равнище и представите за социализацията на детето. Те определят нивото на автономия и авторегулация, предоставени на детето и методите и техниките за влияние, мотивация и контрол. Социалният статус на семейството детерминира и социалната идентичност на детето, семейните роли на родителите, нивото на кохезия на семейството и професионалните проекции – “реактивна” детерминанта на социализацията. Повечето изследвания показват, че измерението колективизъм-индивидуализъм е ключово за определянето на възпитателните методи и практики в отглеждането. Холандският социален психолог, социолог и културолог Х. Хофстеде (Hofstede, 1980) разбира културата като „колективно програмиране на съзнанието“, „колективно програмирано съзнание, което обособява една човешка общност от друга” (Hofstede, 1980) или „софтуер на ума“. Неговите изследвания показват влиянието на националната културна среда върху поведението. В периода на детството личността в голяма степен се формира под влиянието на семейната и социалната среда. Тогава детето „попива“ специфичните „елементи на културата“. Хофстеде предлага една от най-прецизните системи за измеренията на културата. Той разработва система от шест дименсии на културата: индивидуализъм срещу колективизъм, висока срещу ниска властова дистанция, избягване срещу толериране на несигурността, мъжественост срещу женственост, дългосрочна срещу краткосрочна времева ориентация, задоволяване срещу сдържаност. Според изследванията на Hofstede Insights Network България е колективистична страна с висока властова дистанция, висок индекс за избягване на несигурността и средно висок индекс за мъжественост; силно ограничаваща се култура с дългосрочна ориентация във времето. Всяка една от дименсиите оказва влияние върху моделите на възпитание, но опозицията колективизъм – индивидуализъм е обект на изследване спрямо стила на привързаност. Сред най-значими изследвания на влиянието на културата и в частност на колективизма и индивидуализма върху стила на привързаност са тези на Ван Айзендорн и Кроненберг (Van Ijzendoorn, Kroonenberg, 1988) и Р. Харууд (Harwood, 1992) и сътрудници (Harwood, et al., 2001). Ван Айзендорн и Кроненберг (Van Ijzendoorn & Kroonenberg, 1988) описват резултатите от 32 експеримента „Непознатата ситуация“, проведени сред 8 различни култури. Чрез мета-анализ те установяват, че във всички култури доминираща е сигурната привързаност, но при колективистичните култури като България се наблюдава по-висок процент на тревожно-амбивалентната привързаност, а сред индивидуалистичните култури – на тревожно-избягващата привързаност.

В колективните общества, членовете на разширеното семейство участват във възпитанието и отглеждането на детето – пропуските в родителското поведение на основния обект на привързаността се запълват от друг човек (Eman, Fadel, Abdel, 2017). Клайн (Klein, 1952) подчертава важната роля, която родителят играе – да успокои вродените страхове и тревоги на бебето, както и други емоционални състояния. Следователно в колективистичните общества, каквото е нашето, в случаите, когато майката е възпрепятствана да отговори и да задоволи нуждите на детето си (например в случи на болест), бабата, лелята или който и да е друг член на разширеното семейство могат да поемат тази роля и по този начин нуждите от привързаност на детето се разчитат, разбират и задоволяват непрекъснато, независимо кой го прави. Това създава цялостно чувство за сигурност у детето, което може да се обобщи във всички негови отношения с други членове на семейството.

Фиг. 5. Взаимодействие между родителския стил, стила на привързаност в детството и културните особености на нацията.

Друго измерение на културата по метода на Хофстеде, което има влияние върху родителския стил и привързаността, е висока срещу ниска властова дистанция. В държавите с *висока властова дистанция*, каквато е България², авторитарният родителски стил е културно обусловен. Високият индекс във властовата дистанция, който се отчита в България, в корелация с влиянието на традиционно-патриархалните ценности, вярвания и морал, детерминират отношение, което толерира неравенството сред обществото и в рамките на семейната структура. Авторитарните родители е твърде вероятно да отглеждат

² <https://www.hofstede-insights.com/product/compare-countries/>

„възрастни деца“, които не са способни да възпитат следващото поколение (Gould, Martindale, 2007: 202). Това корелира с посочения рестриктивен модел, като характерен за България. С навлизането на западната култура, авторитарният родителски стил получава по-ниско процентно разпределение през последните години, в сравнение с годините на социалистическия режим. В условията на глобализация в европейското социокултурно пространство се наблюдава промяна в традиционните модели на възпитание на българските родители посредством културното взаимодействие. Все повече възпитателни методи са повлияни от западната култура.

Моделите на семейно възпитание в рамките на една нация варират според психологическите характеристики на родителите, в това число индивидуалните особености на личността, как е протекло тяхното детство и условията, в които живеят.

Основните методи за изследване на родителския стил са въпросници и интервюта. Резултатите могат да бъдат повлияни от отговорите на родителите, които често отразяват представата на родителя за правилно поведение, а не реалните им действия. Някои родители не са склонни да признаят дори пред себе си, че проявяват поведение, недопустимо от страна на собствените им и обществените ценности и представи за приемливо и образцово родителско поведение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Факторите, определящи стила на привързаност в детството, са свързани не само с родителското поведение в периода на първите години от живота на детето. Моделите на възпитание се определят от лични, семейни, социални, културни и национални влияния. На първо място, родителският стил и стилът на привързаност се детерминират от вътрешния работен модел на всеки един от родителите. Той е онаследен от опита на майката и бащата при взаимодействие с техните основни фигури на привързаност в детството. Друг фактор, оказващ влияние върху привързаността, е детският темперамент, който се отчита като реципрочен на родителския в теорията за взаимодействието. Следователно, както родителският стил формира привързаността, така и детският темперамент формира родителското поведение.

Направените теоретично проучване, съдържателен анализ и анализ на вторични статистически данни показват, че авторитетният и либералният родителски стил най-често се свързват със сигурния стил на привързаност. Либералният родителски стил се характеризира с висока степен на отзивчивост и ниска степен на контрол, но същевременно родителската грижа е непостоянна и неструктурирана, което корелира с тревожно-амбивалентната привързаност. Авторитарният и отхвърлящият родителски стил се свързват с

несигурна привързаност, предимно с тревожно-избягващата, а в редки случаи и с дезорганизираната. Тези два стила на родителско поведение имат най-негативно възпитателно влияние и влияние върху привързаността – свързват се с патологичната привързаност.

Средата, в която живее семейството, е определяща за родителското поведение и възпитателните идеали. Измеренията на културата оказват въздействие върху моделите на възпитание, родителските стилове, а от там и върху стила на привързаност. Дименсията на културата „колективизъм срещу индивидуализъм“ е посочена от изследователите като определяща за стила на привързаност. Заедно с дименсията „висока – ниска властова дистанция“, те дефинират моделите на поведение и когнитивно възприятие на родителите, възпитателните практики и родителски стилове в България. Следователно съществува взаимозависимост между културните особености и родителския стил, както и между културните особености и стила на привързаност в детството. Според културните особености на нацията ни тревожно-амбивалентната привързаност следва да е с по-висок процент от тревожно-избягващата, а преобладаващите родителски стилове следва да са авторитетен и авторитарен. В България са правени редица проучвания на родителските стилове и някои от тях установяват доминирането на смесения родителски стил. Влиянието на глобализационните процеси в европейското социокултурно пространство установяват тенденция към навлизане на по-либерални възпитателни модели. Все още не е провеждан експериментът „Непознатата ситуация“, който е най-широко разпространеният диагностичен конструкт за определяне на стила на привързаност, с български деца и родители. Това дава поле за по-нататъшни изследвания в областта.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Ainsworth, M. D. S., Bell, S. M., & Stayton, D. J. (1971). Individual differences in strange-situation behavior of one-year-olds. In: H. R. Schaffer. (Ed.). *The origins of human social relations*. London and New York: Academic Press. Pp. 17-58.
- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Asgari, P., Enayati, M., Pasha, G., Sharifi, H., & Zeinali, A. (2011). The mediational pathway among parenting styles, attachment styles and self-regulation with with addiction susceptibility of adolescents. *Journal of Research in Medical Sciences: The Official Journal of Isfahan University of Medical Sciences*, 16(9): 1105–1121. Retrieved April, 14, 2020 from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3430035/>
- Baumrind, D. (1966). Effects of authoritative parental control on child behavior. *Child Development*, 37(4), 887–907. Retrived February, 2, 2020 from <https://doi.org/10.2307/1126611>
- Baumrind, D. (1972). An exploratory study of socialization effects on black children: Some black-white comparisons. *Child Development*, 43(1), 261–267. Retrieved February, 2, 2020 from <https://doi.org/10.2307/1127891>

- Baumrind, D. (1989). Rearing competent children. In: Damon, W. (Ed.) The Jossey-Bass social and behavioral science series. *Child development today and tomorrow* (p. 349–378). San Francisco: Jossey-Bass. Retrieved May, 5, 2019 from <https://psycnet.apa.org/record/1988-98806-017>
- Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescent competence and substance use. *The Journal of Early Adolescence*, 11(1), 56–95. Retrieved February, 2, 2020 from <https://doi.org/10.1177/0272431691111004>
- Behrens, K. Y., Hesse, E. & Main, M. (2007). Mothers' attachment status as determined by the Adult Attachment Interview predicts their 6-year-olds' reunion responses: A study conducted in Japan. *Developmental Psychology*, 43(6), 1553–1567. Retrieved March, 8, 2016 from <https://doi.org/10.1037/0012-1649.43.6.1553>
- Belsky, J. & Rovine, M. (1987). Temperament and attachment security in the strange situation: An empirical rapprochement. *Child Development*, 58(3), 787–795. Retrieved April, 8, 2020 from <https://doi.org/10.2307/1130215>
- Bion, W. (1962). Learning from Experience. London: Routledge.
- Bowlby, J. (1980). Loss: Sadness & Depression. Attachment and loss (vol. 3). (International psycho-analytical library no.109). London: Hogarth Press.
- Cohn, D. A., Cowan, P. A., Cowan, C. P. & Pearson, J. (1992). Mothers' and fathers' working models of childhood attachment relationships, parenting styles, and child behavior. *Development and Psychopathology*, 4(3), 417–431. Retrieved April, 2, 2020 from <https://doi.org/10.1017/S0954579400000870>
- Erikson, E. (1950). *Childhood and Society*. Harmondsworth: Pelican 1965.
- Eman, M., Fadel, A. & Abdel, A. M. (2017). The Relation between Parenting Styles and Attachment among Preschool Children in the Gaza strip. *Glob J Intellect Dev Disabil*. 2017: 555619. Retrieved April, 2, 2020 from <https://juniperpublishers.com/gjidd/pdf/GJIDD.MS.ID.555619.pdf>
- Feldman, R. S. (2008). *Development across the life span*. (5th ed.). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Fox, N. A. (1989). Infant temperament and security of attachment: a new look. *International Society for Behavioral Development*. Jyviiskylä, Finland.
- Gould, J. W., & Martindale, D. A. (2007). *The art and science of child custody evaluations*. Guilford Press.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's Consequences: International Differences in Work Related Values*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Hofstede Insights. (2020). Compare countries. Retrieved February, 2, 2020 from <https://www.hofstede-insights.com/product/compare-countries/>
- Hwang, C. F. & Broberg, A. G. (1991). Social Inhibition – Development and Implications, In *Behavioral Biology, Neuroendocrine Axis*. (eds.). T. Archer, and S. Hansen, 191–198. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Isaev, D. N., & Kagan, V. E. (1986). *Psihogigiena pola u detey*. [Исаев, Д. Н., Каяан, В. Е. Психогигиена пола у детей.]. L: Meditsina
- Ivanov, I. (1998). *Semeyna pedagogika*. [Иванов, И. Семейна педагогика]. Sofia: Aksios
- Jacobsen, T., & Hofmann, V. (1997). Children's attachment representations: Longitudinal relations to school behavior and academic competency in middle childhood and

- adolescence. *Developmental Psychology*, 33(4), 703–710. Retrieved April, 2, 2020 from <https://doi.org/10.1037/0012-1649.33.4.703>
- Kagan, J., Reznick, J. S., Clarke, C., Snidman, N. & Garcia-Coll, C. (1984). Behavioral inhibition to the unfamiliar. *Child Development*, 55(6), 2212–2225. Retrieved April, 10, 2020 from <https://doi.org/10.2307/1129793>
- Klein, M. (1952) On Observing the Behaviour of Young Infants. In: *Envy and Gratitude and Other Works 1946–1963*. London: Hogarth Press, 1975.
- Kobak, R. R., Cole, H. E., Ferenz-Gillies, R., Fleming, W. S., & Gamble, W. (1993). Attachment and emotion regulation during mother-teen problem solving: A control theory analysis. *Child Development*, 64(1), 231–245. Retrieved April, 10, 2020 from <https://doi.org/10.2307/1131448>
- Kochanska, G. (1997). Mutually responsive orientation between mothers and their young children: Implications for early socialization. *Child Development*, 68(1), 94–112. Retrieved June, 4, 2016 from <https://doi.org/10.2307/1131928>
- Lamb, M. E., Hwang, C.-P., Frodi, A. M. & Frodi, M. (1982). Security of mother- and father-infant attachment and its relation to sociability with strangers in traditional and nontraditional Swedish families. *Infant Behavior & Development*, 5(4), 355–367. Retrieved April, 2, 2020 from [https://doi.org/10.1016/S0163-6383\(82\)80046-5](https://doi.org/10.1016/S0163-6383(82)80046-5)
- Larose, S., & Bernier, A. (2001). Social support processes: Mediators of attachment state of mind and adjustment in later late adolescence. *Attachment and Human Development*, 3(1):96–120. Retrieved April, 15, 2020 from <https://doi.org/10.1080/14616730010024762>
- Main, M., & Cassidy, J. (1988). Categories of response to reunion with the parent at age 6: Predictable from infant attachment classifications and stable over a 1-month period. *Developmental Psychology*, 24(3), 415–426. Retrieved April, 15, 2020 from <https://doi.org/10.1037/0012-1649.24.3.415>
- Main, M., & Solomon, J. (1986). Discovery of an insecure-disorganized/disoriented attachment pattern. In: T. B. Brazelton & M. W. Yogman. (Eds.). *Affective development in infancy* (pp. 95–124). Norwood, NJ: Ablex.
- Maccoby, E. (1980). *Social development-psycho-logical growth and the parent-child relationship*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- McNally, S., Eisenberg, N. & Harris, J. D. (1991).
- Maccoby, E. E., & Martin, J. A. (1983). Socialization in the context of the family: Parentchild interaction. *Handbook of Child Psychology: Vol. 4. Socialization, personality, and social development* (4th ed., pp. 1–101). New York: Wiley. Retrieved May, 5, 2018 from <https://ucl.r.talis.com/items/36C9F7D9-9E36-3721-1144-3867002B248B.html>
- Nair, H., & Murray, A., (2005). Predictors of attachment security in preschool children from intact and divorced families. *J Genet Psychol* 166(33): 245–263. Retrieved April, 12, 2020 from <https://doi.org/10.3200/GNTP.166.3.245-263>
- Penev, R. (2017). *Pedagogicheskoto obrazovanie za roditeli. Avtoreferat na disertatsionen trud za pridobivane na nauchna stepen Doctor na naukite*. [Пенев, Р. Педагогическо образование за родители. Автореферат на дисертационен труд за придобиване на научна степен „Доктор на науките“].
- Penev, R. (2013). *Teoriya i tehnologiya na semeynoto vazpitanie. Vtora chast*. [Пенев, Р. Теория и технология на семейното възпитание]. Sofia: Veda-Slovena-ZhG.

- Rollins, B. C. & Thomas, D. L. (1979) Parental support, power and control techniques in the socialization of children. In: W. R. Burr, R. Hill, F. I. Nye & I. L. Reiss (Eds.). *Contemporary theories about family*. Vol. 1. New York: The Free Press.
- Pourtois, J.P., Desmet, H. (1989). *L'Education familiale*. *Revue française de pédagogie*, 86, 69–101.
- Rutter, M. (1981). Stress, coping and development: Some issues and some questions. *Child Psychology & Psychiatry & Allied Disciplines*, 22(4), 323–356. Retrieved November, 19, 2019 from <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1981.tb00560.x>
- Solomon J., & George C. (2011). The Disorganised Attachment-Caregiving System In Solomon Judith & George Carol. (Eds.). *Disorganized attachment & caregiving* (pp. 25–51), NY: Guilford Press. Retrieved October, 19, 2019 from <https://www.guilford.com/excerpts/solomon2.pdf?t>
- Soenens, B., & Beyers, W. (2012). The cross-cultural significance of control and autonomy in parent–adolescent relationships. *Journal of Adolescence*, 35(2), 243–248. Retrieved April, 6, 2020 from <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2012.02.007>
- Stevenson-Hinde, J., & Verschueren, K. (2002). Attachment in childhood. In P. K. Smith & C. H. Hart (Eds.), *Blackwell handbooks of developmental psychology*. Blackwell handbook of childhood social development (p. 182–204). Blackwell Publishing. Retrieved November, 19, 2019 from <https://psycnet.apa.org/record/2003-04408-010>
- Winnicott, D. (1965). *The Maturational Processes and the Facilitating Environment*. London: Hogarth Press.
- Zhang, W., & Fuligni, A., (2006). Authority, autonomy and family relationships among adolescents in urban and rural China. *Journal of Research on Adolescents* 16(4): 527–537. Retrieved April, 2, 2020 from <https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2006.00506.x>

ЗА АВТОРА

Д-р Диана Андонова е постдокторант и хоноруван преподавател в СУ „Св. Климент Охридски“, ФНОИ, катедра „Предучилищна и медийна педагогика“. Областите на нейните научни интереси са психология на развитието, педагогика на овладяване на езика и развитие на речта, семейно педагогика, крос-културни изследвания и др. Тя има 14 публикации.

Контакт: Адрес: София – 1505, бул. Евлоги и Христо Георгиеви №114.

E-mail: dzandonova@uni-sofia.bg

ABOUT THE AUTHOR

Diana Andonova, PhD, is Postdoctoral fellow and part-time assistant at SU “St. Kliment Ohridski”, FESA, Department of Preschool and Media Pedagogy. The scientific research fields of her interest are Developmental Psychology, Pedagogy of Language Acquisition and Speech Development, Family Pedagogy, Cross-cultural studies, etc. She has 14 publications.

Contact: Address: 114 Evlogi and Hristo Georgievi Blvd. 1505 Sofia.

E-mail: dzandonova@uni-sofia.bg